

סטנלי כהן

הממשות הווירטואלית של האוניברסיטאות בישראל

ישנו רעיון מטופש – המרומם לכדי מתודולוגיה בקרב כמה אינטלקטואלים "רדיקליים" – ולפיו רק אלו המשתייכים לקבוצה חברתית מסוימת (נשים, יהודים, הומוסקסואלים, נכים) ראויים לחקור, לבקר, להבין או אפילו לדבר על אותה קבוצה. יהודים ישראלים הנהיגו זה מכבר גרסה בוטה יותר של רעיון זה: לא רק שעל כל מי שמעביר ביקורת על ישראל להיות ישראלי או יהודי (ועדיף יהודי "אוהב עצמו"), אלא עליו גם להיות בישראל ממש – לשרת בצבא, להיות הורה לכן בצבא, לחוות באופן אישי את ה"סכנה הקיומית" – כדי שיוכל לדבר במידה של סמכות על החברה הישראלית.

המסה שלי נפתחת בהערה אוטוביוגרפית לא בגלל הדרישות הללו, אלא משום שאני סבור שמאפיינים מסוימים של החיים האקדמיים בישראל אכן נהירים יותר לאנשים שעבדו זמן מספיק הן באוניברסיטאות ישראליות והן באוניברסיטאות אחרות כדי להשוות ביניהן. ההשוואות הרלבנטיות ביותר הן עם מסגרות אחרות שבהן מעומתת אוניברסיטה ליברלית על-פי הדגם האידיאלי עם אי שקט פוליטי ועם התנגדות אפשרית לערכי הליכה שלה. הגדרה עמומה זו נועדה להוציא מהדיון אוניברסיטאות הנמצאות במדינות סוציאלי-דמוקרטיות יציבות (למשל, קנדה, שבדיה או ניו זילנד), ולכלול בו מקרים הכוללים טווח רחב של נסיבות: החל ממקרים שבהם גורמים כמו גזענות או אורתודוקסיה דתית מוליכים להתפשרות על ערכים אוניברסיטאיים, דרך מקרים שבהם נערכת התקפה ישירה יותר מצד משטרים לא דמוקרטיים הרואים באוניברסיטאות איום אידיאולוגי, וכלה במקרים הקיצוניים ביותר (כמו המקרה הקלאסי של החונטות באמריקה הלטינית), בהם מפעילה המדינה אלימות כדי לכפות נאמנות מלאה של האוניברסיטה וחברי סגל.

ההתנסות הראשונה שלי עם אוניברסיטאות היתה כסטודנט לתואר ראשון באוניברסיטת ויטוטרסטרננד (Witwaterstrand) ביוהנסבורג בין השנים 1956-1959, שנים של פעילות פוליטית אינטנסיבית בקמפוס ומחוצה לו.

חייתי באנגליה בין 1963 ל-1979, בשלוש השנים הראשונות כדוקטורנט בבית הספר לכלכלה של לונדון (LSE), תקופה של שביתות־שבת, חרמות ומאבקים אחרים על מעורבות האוניברסיטה בקשרים עם גורמים צבאיים. לאחר מכן לימדתי באוניברסיטאות של דורהאם ואַקְסֶס. ב־1979 עברתי לירושלים יחד עם משפחתי במסגרת שנת שבתון. נשארנו שם שש־עשרה שנים נוספות שבהן עבדתי במכון לקרימינולוגיה בפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית. חזרתי לבריטניה ולבית הספר לכלכלה של לונדון (LSE) ב־1997. במשך תקופה זו ביליתי שנתיים במצטבר בכמה אוניברסיטאות אמריקאיות.

כשהתחלתי ללמד בישראל, ציפיתי כנראה שרוב עמיתי ידמו למקבילות הליברליות שלהם בדרום אפריקה. אני זוכר שהשתתפתי (בערך ב־1982) בכינוס בקמפוס שנועד למחאה נגד סגירה – אחת מרבות – של אוניברסיטת ביר זית, האוניברסיטה הפלסטינית ברמאללה, הנמצאת רק במרחק עשרים קילומטרים מהקמפוס הירושלמי. פחות מעשרים איש (מתוך סגל אקדמי בן 1,200 איש) טיפפו באותו ערב פנימה; יכולתי לזהות כמעט את כולם כחברים בשמאל השולי, שעמו נמנית כעת גם אני. סוגיות ליברליות מהותיות – חופש אקדמי, חופש ביטוי, חופש תנועה – היוו חלק מהשיח הישראלי ה"פנימי" על זכויות אזרח, אבל לא חלו על השטחים הכבושים. אפילו כאשר הורחב הדיון לנושא של זכויות אדם, לא גובשה כל יוזמה לפעולה קולקטיבית מעשית בעניין. הטענה המושמעת במסגרת הרטוריקה נגד החרם על האוניברסיטאות בישראל, לפיה האוניברסיטאות הישראליות נאבקו באופן פעיל כדי להגן על אוניברסיטאות פלסטיניות, היא פשוט שקר.

נותרת חידה בת שלושה חלקים. 1. אם מתעלמים (!) מתקופות המאבק הציוני שקדם להקמת המדינה ומהשנים הראשונות להקמתה, אנשי אקדמיה ישראלים היו עדים לארבעים שנות דיכוי מתמשך והפרת זכויות אדם נגד פלסטינים החיים תחת כיבוש צבאי בלתי חוקי. ללא כל שחיקה ממשית בדימויה העצמי, הכשירה התרבות הפוליטית בהדרגה עינויים, מעצר מתמשך ללא משפט ("מעצר מינהלי"), יחידות הוצאה להורג ("מתסערבים") ועונשים קולקטיביים כמו עוצר, הגליות, הריסות בתים, ומצור של הרעבה על עזה. 2. במשך כל התקופה הזאת, נותרו בעינם קווי המיתאר של הדמוקרטיה הליברלית בשביל יהודים ישראלים (ובאופן רשמי בשביל ערבים אזרחי ישראל). כמו אזרחים רגילים אחרים, אנשי האקדמיה יודעים בדיוק מה מתרחש. יתר על כן, יש להם זכות חוקית פורמאלית והזדמנויות ממשיות לפעילות פוליטית בעלת סיכון נמוך. 3. מדוע, אם כן, היה היקף פעילותם כל כך דל?

חידה זו חורגת מעבר לזירה הפוליטית הגלויה. כל המרכיבים של אוניברסיטה נורמלית נמצאו במקומם בהר הצופים – סטודנטים, קורסים, סילבוסים, ספריות, מחלקות, פקולטות – אבל מעת לעת חשתי תחושה מעורפלת של פרנויה, כאילו משהו לא בסדר. הוקל לי כשגיליתי כי לא היו אלה רק הפנטזיות האוטיסטיות שלי. מבקרים ועולים חדשים, נתקפו גם הם לפעמים בתחושה כי אלו אוניברסיטאות וירטואליות, כאילו הם על סט בהוליווד וביום המחרת יתעוררו כדי לגלות שהכל נלקח משם, שהמקום כולו ריק. התחושה היתה כמו בסרט שתוכנן לפרטיו ובו אין כיבוש, אין אינתיפאדה והאוניברסיטה שוכנת בניו זילנד. אני זוכר טקס הענקת תארים בפקולטה למשפטים. שר המשפטים המוזמן דיבר על הערך המוחלט של שלטון החוק. ממש מחוץ לאוניברסיטה, אפשר היה להריח את ריח הגז המדמיע באוויר ולצפות בעשן המסתלסל ומגיע מהכפר עיסוואיה הסמוך, שנמצא תחת מצור של מג"ב.

בטרם אפנה לחיפוש אחר תבניות כלליות, אספר לכם סיפור נוסף.

כרמי גילון כמשל

בנובמבר 2007 קיבלתי מאגודת הידידים של האוניברסיטה העברית בבריטניה עלון ובו הוכרו על "שבוע סגן הנשיא" בלונדון. סגן נשיא האוניברסיטה החדש לקשרי חוץ, כרמי גילון, היה מוקד המשיכה העיקרי. העלון היה כתוב בסגנון קיטשי תפל. מר גילון – ראש השב"כ לשעבר, שגריר ישראל לשעבר בדנמרק – הוצג כדובר בעל "עבר צבעוני" המבשר עתיד רב-גוני לאוניברסיטה. הלוגו שלו, שהודפס על גבי העלון, היה כזה של משקפת ספורטיבית, כאילו השב"כ נוטל חלק במשחק ריגול רומנטי.

ואולם, משקפת אלגנטית אינה סימן ההיכר של גילון, שהצטרף לשב"כ באמצע שנות השבעים, עבד בשורותיו עד 1988 ולאחר מכן קודם לתפקיד ראש אגף ההדרכה. ב-1993 מונה גילון לראש אגף מינהל, וב-1995 מונה לעמוד בראש השירות. הוא אולץ לעזוב את תפקידו שנה לאחר מכן (בשל הכשל הביטחוני של אי מניעת רצח יצחק רבין).

בתקופה שבה שימש גילון בתפקיד הבכיר ביותר בשירות, הגיעה מדיניות העינויים של עצירים פלסטינים והתעללות בהם – לשיאה. עד שפסק בג"ץ נגד שיטות אלו ב-1999, קיבלו חוקרי השב"כ היתר רשמי להפעיל "לחץ פיסי מתון" נגד עצירים. שיטות אלו תועדו רק במדריכים ממשלתיים סודיים, ואולם היו ידועות היטב מכמה מקורות (כולל עדויות בבתי משפט שמסרו בכירי השב"כ

עצמם). הן כללו חסך בגרייה ובשינה, כבילה ממושכת בתנוחות מכאיבות (כמו "קשירת בננה"), כיסוי הראש – כמעט עד לחנק – בשקים מטונפים, אילון עצירים לכרוע בתנוחת צפרדע, וטלטול אלים. במשך תקופת כהונתו של גילון נעשה שימוש בשיטות חקירה אלו באופן שגרתי, גם אם לא שיטתי – כנגד אלפי פלסטינים בכל שנה בתקופה שבין 1987 ל-1994. רובם הגדול שוחרר מאוחר יותר ללא כתב אישום. נעשה שימוש באמצעים חריפים ואכזריים יותר ("מוגברים") כנגד חשודים "כבדים", באישורו האישי של גילון. באפריל 1995 טולטל עציר למוות, פשוטו כמשמעו, במתחם משטרת בירושלים.

לאחר עזיבת השירות היה גילון מעורב זמן מה במיזמים עסקיים וציבוריים שונים (כולל ראשות "מרכז פרס לשלום", פרויקט של פטרונו הפוליטי, שמעון פרס). ביולי 2001 מונה גילון לשגריר ישראל בדנמרק. מחאה כלשהי הובעה מצד קהיליית זכויות האדם הבינלאומית, ונשמעו קריאות לממשלה הדנית לדחות את מינויו של גילון, או לישראל לבטל את מינויו. "שירות דיפלומטי", כתב ארגון זכויות האדם Human Rights Watch "אינו צריך להיות מקור להזדמנויות עבודה ונסיעה עבור אחראים לעינויים או לתמיכה בהם". ארגון אמנסטי דרש שהממשלה הדנית תעצור את גילון על-פי אמנת האו"ם נגד עינויים. קריאות אלו נדחו (הממשלה הדנית טענה, באופן שגוי, כי גילון מוגן על-ידי חסינות דיפלומטית) והוא החל לכהן בתפקידו בקופנהגן. בכמה ראיונות שנתן בתקשורת הדנית הצדיק גילון במפורש את עברו, העריך כי 100 חשודים עונו בהוראתו האישית והציע כי מאחר שבית המשפט העליון קבע שפעולות אלו הן בלתי חוקיות, יש להעביר חקיקה חדשה כדי לעגן אותן בחוק.

גילון סיים את תפקידו כשגריר ב-2003 ושב לישראל. ביוני 2007 הכריזה האוניברסיטה העברית על מינויו כסגן נשיא לקשרי חוץ. התפקיד כולל גיוס כספים וייצוג האוניברסיטה בנושאים בינלאומיים כמו כנסים מרכזיים, תוכניות לחילופי מרצים וכו'. עשרים-ושבעה חברי סגל שלחו לנשיא האוניברסיטה, בו מחו על כך שהמינוי עומד בסתירה לערכיה ההומניסטיים של האוניברסיטה. מחלקת יחסי הציבור של האוניברסיטה העברית השיבה כי גילון הוא מינוי ראוי לקהילה האקדמית "מבחינת אופיו, אישיותו ומדיניותו". לא התקיים כל דיון ציבורי בעת המינוי או אחריו. אין לנו מנוס אלא להניח כי מינויו של רב אמן עינויים לתפקיד בכיר באוניברסיטה נתפש כנורמלי לחלוטין.

כיצד ניתן להבין את המינוי מלכתחילה? וכיצד אפשר להבין את אדישות חברי הסגל והסטודנטים (אגב, הם היו באופן עקבי ימניים יותר מסגל ההוראה)? תגובת אקדמאים ישראלים לביקורת מן הסוג הזה חושפת תמיד "שיח כפול": תמימות

פגועה ("מה לא בסדר עם המינוי הזה?") אבל גם התמרמרות צדקנית ("אנחנו יכולים לעשות מה שאנחנו רוצים"); הצהרת אמונים לערכים אוניברסליים וגם הכרזה על המצב המיוחד "שלנו"; רגישות לדעת הקהל העולמית אך גם מחווה של חוצפה ("להכניס להם").

חוסר מרחק

אני שייך לדור שהושפע ישירות (או באמצעות אוסמוזה תרבותית) מהפוליטיקה של שנות הששים. במיטבה הרומנטי, הובילה מורשת זו לדאגה ראויה לסוגיות של יושרה ולגיטימיות. יושרה – נגעה בניסיון לדבוק בחיי היום-יום באידיאולוגיה הפוליטית הציבורית שלך וברגישותך המוסרית. אין הכוונה לניסיון "ליישם" סיסמאות ילדותיות על כך שהאישי הוא פוליטי, אלא לניסיון למצוא, בעולם של סתירות בלתי אפשריות, מידה של עקביות בין מה שאתה אומר למה שאתה עושה. לגיטימיות נגעה בהימנעות משיתוף פעולה – גם אם באופן פסיבי – עם מוסדות ומעשים שהעניקו מעטה של קבילות לבלתי קביל. אתה מוודא, למשל, שהמימון למחקר או לכנס שלך אינו מגיע ממקור שיש בו דופי, ושייעשה שימוש בשמך כדי לזכות באמינות.

שני העניינים הללו מצריכים שמירת מרחק מסוים מבעלי השררה, ומודעות לכך שנוכחותך הפסיבית עשויה להוות צורה של שיתוף פעולה. בכך שאתה מושך תשומת לב לנוכחותך – במקום לחשוב לעצמך מחשבות של התנגדות בארבע אמותיך – אתה מבחיר כי שיתוף הפעולה שלך אינו מובן מאליו. דרך חשיכה כזאת על חופש אקדמי זרה לחלוטין לרוב אנשי האקדמיה הישראלים. במקום להשתמש במרחב הדמוקרטי העומד לרשותם כדי לבטא מרחק מבעלי השררה, הם מקדמים באופן פעיל יצירת תלות עתידית שלהם.

להלן מספר אנקדוטות שיאירו את הנאמר.

פרופסור למדע המדינה, שעורך מחקר על עמדות פלסטיניות ביחס לאינתיפאדה, משיג "נגישות" למקורות שלו – עצירים המעוכבים לחקירה – הודות לכך שהוא מגיע לבוש מדים לכלא בעזה במסגרת תפקידו כקצין מודיעין במילואים.

שר המשטרה – הנושא באחריות לטבח בהר הבית כמה חודשים קודם לכן (1990) – מוזמן לפתוח את הכנס השנתי של האגודה הישראלית לקרימינולוגיה.

הפרקליט הצבאי הראשי מלמד קורס בבית הספר למשפטים.

האוניברסיטה העברית מזמינה כל שנה (אחרי מיון) אנשי סגל היוצאים לשנת שבתון לתדרוך במשרד החוץ כחלק ממאמץ ההסברה. במאי 1991 בחרה הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית לדיקן את הפרופסור מנחם מילסון, שבשנים 1982-1983, במסגרת תפקידו כראש המינהל האזרחי בשטחים הכבושים, היה אחראי באופן אישי לסגירת אוניברסיטת ביר זית.

אין לי שום טענות נגד העיקרון הליברלי של חופש אקדמי. זכותן של האוניברסיטאות הישראליות לקבל החלטות כאלה. הסוגיה העומדת על הפרק היא שיפוטן המוסרי. אף אחת מההחלטות הללו לא היתה צריכה להתקבל. אך הן התקבלו, מהסיבה הפשוטה שהאוניברסיטאות הישראליות תמיד היו "שטחים כבושים", תלויות במדינה מכדי שיוכלו ליישם את המודל הליברלי.

ברוך זו, היו האוניברסיטאות הישראליות קשורות באופן הדוק עם הפרויקט של בניית האומה, במיוחד בעשורים הראשונים של האוניברסיטה העברית, אשר הוקמה בשנת 1927. לפי דף הבית הנוכחי שלה באינטרנט: "הרעיון להקים אוניברסיטה של העם היהודי בארץ ישראל היה שזור בחזון הציוני מראשיתו". בהקשרו ההיסטורי, הסנטימנט הזה ניתן להבנה. אבל הופעתו בנייר עמדה בשנת 2008 אינה תואמת בדיוק את טענתה השגורה של האוניברסיטה לפיה היא לחלוטין א-פוליטית, ומחויבת באופן בלעדי לערכים אקדמיים. וכיצד מרגישים סטודנטים ואנשי סגל ערבים ב"אוניברסיטה של העם היהודי"? למעשה, כל האוניברסיטאות הישראליות הן פוליטיות ולאומניות יותר ממה שהיו רוצות לחשוב על עצמן. אוניברסיטאות פלסטיניות הן כמובן פוליטיות הרבה יותר (ונעשה בהן שימוש פוליטי); אוניברסיטאות כמו ביר זית רואות עצמן במפורש כחלק מן המאבק לשחרור. האוניברסיטאות המוסלמיות השונות הינן אידיאולוגיות עוד יותר. אמת המידה שלי היא עקבית, למרות שהיא מבוססת כמובן על שיפוט ערכי: אוניברסיטאות אמתיות הן אלו הקרובות ביותר למודל הליברלי. מונחים כמו "אוניברסיטה לאומית", "אוניברסיטה קומוניסטית", "אוניברסיטה דתית" (מוסלמית, קתולית, מורמונית או יהודית) – כולם אוקסימורונים.

יחד עם זאת, הביטוי הברור והקיצוני ביותר של מעורבות המדינה הוא ככל הנראה חדירה של אינטרסים צבאיים וביטחוניים לתוך האוניברסיטאות הישראליות. שלושה עניינים גלויים לעין: 1. נוכחותם של מכונים, תוכניות ומרכזי לימוד צבאיים, אסטרטגיים וביטחוניים גדולים ורבי השפעה, המעורבים

במחקר אקדמי, בגיבוש מדיניות ובהוראה; 2. הסוד הגלוי של סוכני שב"כ המסתובבים בקמפוס ומבצעים מעקב ואיסוף מודיעין, במיוחד בנוגע לסטודנטים ולארגונים ערביים; 3. ההשפעה שיש לשירותם הצבאי של סטודנטים וחברי הסגל (כמעט כולם גברים) כחיילי מילואים לתקופה בת חודש לפחות בכל שנה. דמיינו פרופסורים למשפטים שכותבים מאמרים על חוסר הלגיטימיות של הכיבוש והאכיפה המופרכת של "שלטון החוק" שלו, בעודם משרתים במילואים כשופטים ותובעים במערכת המשפט הצבאית. זהות מפוצלת שכזאת היא חלק מתרבות ההכחשה הרחבה יותר.

תרבות ההכחשה

הכחשת העוולות והפגיעות נגד הפלסטינים מובנית לתוך התרבות הישראלית. יש נושאים שאנשים לא רוצים לדעת עליהם, ואחרים ידועים ובלתי ידועים בהיבט. קיים צורך, כפי שמנסח זאת כריסטופר בולאס, "להיות חף מהכרה מטרידה".

האוניברסיטאות, למשל, הפגינו התעלמות מדעת ביחס למשמעות הכיבוש, תוך העמדת פנים, אפילו אחרי שלושים או ארבעים שנה, כי מדובר ברגע זמני וחולף. חלק מהשמאל הליברלי טען באופן מעוות, כי אפילו הכרה בכיבוש לכדה תהווה הודאה במעמדו הקבוע. מחלקות לסוציולוגיה – שברוב המדינות מהוות מקור למחשבה ביקורתית ורדיקלית – השתתפו אף הן בעיוורון זה. קשה להאמין, אך עד כה לא היה כל מחקר סוציולוגי, או תוכנית לימודים, שהכיבוש עמד במרכזם. בין אם משיקולים פוליטיים או משיקולי קריירה, היה "נקי" יותר להפוך את הנושא ל"תת-סיפי".

אנשי אקדמיה ישראלים ליברלים חיים בסתירה קשה בין ערכיהם האוניברסליים המוצהרים לבין מודעותם לזוועות המחרפות סביבם. דרך אחת ליישב את הקונפליקט הזה היא לפרוץ את השורות ולצאת מתפקיד הצופה-המהצד לטובת התנגדות ואקטיביזם. הפתרון ההפוך הוא לחזור אל החיק הבטוח של הקונסנזוס. אתה מכחיש באופן פומבי את מה שאתה יודע באופן אישי וממחזר את הקלישאות המנטרלות: "במקומות אחרים יותר גרוע", "הם התחילו", "טוהר הנשק". ישנה גם האופציה השלישית של 'גלות פנימית' שמדברים בה רבות. כלפי חוץ אתה מסכין עם המצב, אבל בתוכך אתה מנתק את עצמך מהמתרחש. אצל חלק מהישראלים (ואני מכיר הרבה חברים כאלה באקדמיה) ישנה התנגדות פנימית אמיתית: בושה ביחס לממשלתם, חשש לגבי העתיד, תחושה עמוקה של

חוסר אונים ופטליזם. כל זה מעורר את הנסיגה לחיים הפרטיים. אצל אחרים, לעומת זאת – כמו אצל הרבה מהלכנים בדרום אפריקה שכביכול התנגדו בחשאי לאפרטהייד לאורך כל הדרך – יש משהו מן הפוזה: מתחת לאדישות המזויפת באמת היתה אדישות.

ישנן סתירות נוספות. גילויים על פגיעות בהווה זוכים להכרה נרחבת כאמיתיים. איש אינו מטיל ברצינות ספק בדיווחי ארגוני זכויות האדם הרציניים על הזוועות. ואולם "גילויים" ביחס לעבר, בייחוד בנוגע לגירוש הפלסטינים ב־1948 (ואזכורו בהקשר של טיהור אתני) מאיימים הרבה יותר, ומוצבים מיד בשיח הכפול של ידיעה אישית ואי ידיעה ציבורית.

יש סיבוך נוסף להכחשה: ההבדל בין מה שניתן להגיד בתוך ישראל ומחוצה לה. המתח בין הישראלי החזק (שלא אכפת לו מה אחרים חושבים) לבין היהודי הגלותי הדחוי (המנסה תמיד לרצות אחרים), יוצר שתי אפשרויות מנוגדות לחלוטין. מצד אחד, ישראלים הנמצאים בביתם משתמשים בחופש הביטוי כדי להיות גלויים זה עם זה וביקורתיים ביחס לממשלתם. ואולם, ישנן עכבות פנימיות לדיבור גלוי מדי בחוץ־לארץ. אקדמאים בשבתון או פעילים בסיבובי הרצאות, החורגים מעבר למקובל בהשמעת ביקורת בחו"ל על ישראל, מקוטלגים מיד כ"מלשינים" המסגירים את אנשיהם לאויב. נראה כי המגמה ההפוכה נפוצה יותר: אקדמאים ישראלים בחו"ל מציגים עצמם לעתים קרובות כרדיקלים – מתוך שכנוע פנימי אמיתי, או מאחר שזה הכיוון אליו נושבת הרוח – ואולם הם קונפורמיסטים יותר בבית. דוגמה מאלפת מהווה אהרון ברק, שבהיותו דיקן בית הספר למשפטים באוניברסיטה העברית, ומאוחר יותר נשיא בית המשפט העליון, זכה להוקרה בארצות הברית על תורת המשפט הליברלית שלו (ולאותות הוקרה מ"ייל" ומ"הארוארד"), בסתירה חדה לרקורד המשפטי הסמכותני והביטחוניסטי שלו בישראל.

ייתכן שתחושת המיאוס הנוכחית מן המצב הפוליטי בישראל תוביל לשינוי בקרב האוניברסיטאות הישראליות. חלק מהאקדמאים יבינו כי במקום להשקיע מאמצים בניסיון להפוך מיד ל"רלבנטים" בשירות האינטרסים של ממשלות עתידיות, עליהם לסגת, להקיף עצמם בכמה תעלות מגן ולנסות להגדיל את המרחק שלהם מבעלי השררה. מהלך כזה עשוי לסייע להם להתגונן מפני התווית של בידוד בינלאומי, ואולם – חשוב מכך בהרבה – הוא עשוי להעניק להם חוסן נגד אותם כוחות אפלים בישראל אשר רק מחכים להורות להם מה דורשת נאמנות אמיתית למדינה.

מאנגלית דנה לובינסקי